

«Скіпетр цариці» з Куль-Оби

Серед чисельного поховального інвентаря Куль-Обського кургану є «скіпетр цариці»¹. «Скіпетр» являє собою круглий, дещо потовщений в середній частині срібний стержень, плакірований золотом. Нижній кінець його має вигляд складнопрофільованої рукоятки, що нагадує шахового пішака. На другому кінці — невеличкий наверхник у вигляді сидячої качечки. Довжина стержня 33,5 см (рис. 1, 1).

Пошуки аналогій до цієї знахідки, яка не привертала увагу дослідників, завершилися зіставленням її з групою морфологічно близьких предметів.

Так, у камері XI Олександропольського кургану в головах похованого знайдена «срібна річ, що має деяку схожість з жезлом»². Вона збігається за формою з куль-обською знахідкою, відрізняючись від неї двома насадками в нижній частині у вигляді круглого і напівсферичного щитків, а також відсутністю наверхника. Замість нього на верхівці «жезла» зберігся невеличкий шпеньок, можливо, для кріплення якоїсь фігурки. Довжина всього предмета близько 30 см (рис. 1, 2).

До цієї групи речей належить «наверхник» з кістки, знайдений А. Міллером в кургані № 1 під час розкопок 1909 р. в Єлизаветівському некрополі³. Це стержень з насадками у вигляді кістяного напівсферичного щитка, двох кістяних пронизок і однієї бронзової «намистини» (рис. 2, 1—5). Щиток і пронизки прикрашені різним геометричним орнаментом. На верхньому кінці стержня була насаджена бронзова голівка оленя з невеликими ріжками, довгою мордочкою і круглими опуклими очима. Довжина всього предмета близько 24 см⁴.

Внаслідок порівняння цих виробів стало очевидним, що вони не можуть бути ні скіпетрами, ні жезлами, а являють собою звичайні веретена грецького типу, добре відомі в некрополях античних міст. Серед знайдок з Ольвії, Пантікапея та інших центрів є дерев'яні, кістяні і металеві веретена. Веретено, що походить з Пантікапейського некрополя, — дерев'яне, плакіроване золотом.

Воно має вигляд потовщеного в середній частині стержня, на нижній кінець якого насаджено щиток⁵.

Кістяні грецькі веретена бувають прості й складні. До перших належить, наприклад, круглий кістяний стержень з щитком, знайдений С. С. Бессоновою в одному з курганів ур. Три брати на південний захід від Керчі⁶. Разом з ним трапилися кілька кістяних пронизок і рукоятка у формі шахового пішака.

Складне веретено знайшов в Ольвійському некрополі Б. В. Фармаковський у 1901 р. Кожна з п'яти частин цього виробу — складнопрофільований стержень. На нижню половину веретена насаджено круглий щиток, а на кінець — точену рукоятку у вигляді шахового пішака.

В одній з могил Ольвійського некрополя (випадкові розкопки 1891 р.) при жіночому похованні знайдено металеве веретено. З кількома іншими речами воно потрапило до Kensington Museum. Його вперше опублікував Е. Міннз як «бронзову шпильку для волосся з срібною го-

¹ ДБК, т. I. СПб., 1854, стор. 18.

² ДГС, вып. I. СПб., 1866, стор. 23, 24.

³ А. Миллер. Раскопки в районе древнего Тапанса.— ИАК, вып. 35. СПб., 1910, стор. 233.

⁴ ИАК, вып. 35, стор. 233, рис. 2—7.

⁵ ДБК, табл. XXX, 8.

⁶ С. С. Бессонова. Скифские погребения IV в. до н. э. близ Керчи.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 126.

лівкою»⁷. Це, безсумнівно, веретено, що являє собою круглий стержень з двома насадками, названими Міппзом «голівкою».

Наведений вище опис основних типів античних веретен показує їх відповідність знахідкам з Куль-Оби, Олександрополя і Єлизаветівського кургану № 1. Незважаючи на різні матеріали, всі вони складаються з

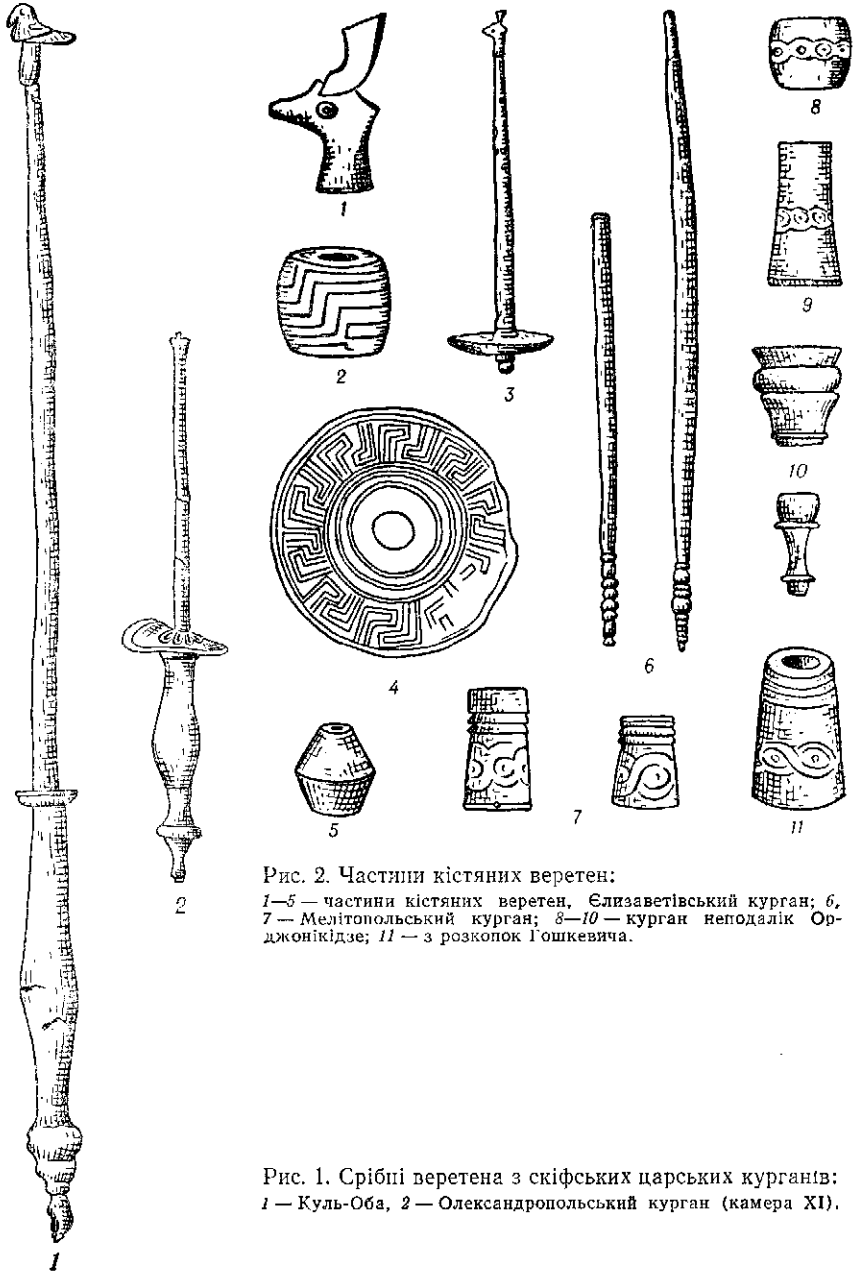

Рис. 2. Частини кістяних веретен:

1-5 — частини кістяних веретен, Єлизаветівський курган; 6, 7 — Мелітопольський курган; 8-10 — курган неподалік Орджонікідзе; 11 — з розкопок Гошкевича.

Рис. 1. Срібні веретена з скіфських царських курганів:
1 — Куль-Оба, 2 — Олександропольський курган (камера XI).

стержня і насадок у вигляді щитків, пронизок і пряслиць різноманітної форми. Для закріплення пряслиць на стержні деякі веретена мали вичищену рукоятку — стопор.

Щитки круглої і напівсферичної форм виконували функцію маховичків, що посилювали, як і пряслиця, обертання веретена. Крім того,

⁷ E. Mippis. Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, стор. 383, рис. 284.

щитки, насаджені на нижню його частину, регулювали й обмежували намотування нитки (аналогічно до високих країв сучасних шпульок).

З'ясування призначення «скіпетра цариці» з Куль-Оби і схожих на нього предметів значною мірою доповнили наші уявлення про техніку прядіння у скіфського населення Північного Причорномор'я.

Нещодавно про основне заняття скіфянок — прядіння — нагадували лише численні пряслиця, виготовлені з різноманітних матеріалів. Цікаві результати в дослідженні цієї галузі господарства одержав Б. А. Шрамко, який провів серію аналізів решток різноманітних тканин з скіфських пам'яток. Головну увагу він приділив вивченню сировини, структури волокон, фарбуванню тканин тощо⁸. Разом з тим Б. А. Шрамко вивчив усі відомі йому знаряддя праці цього виробництва. За його спостереженнями, вага, форма і матеріал, з якого виготовлялися пряслиця, а також їх кількість на одному стержні залежали від міцності сировини прядива і від товщини нитки. Б. А. Шрамко зупинився і на декорі деяких пряслиць, пов'язавши його, як і Б. О. Рибаків⁹, із специфікою процесу прядіння. Жінки в усі часи пряли «на сиденьках» довгими зимовими вечорами. Тому кожна з них мала пряслиця, а в наступні століття — і прядки з власною міткою.

На відміну від пряслиць, стержні веретен у скіфських пам'ятках зустрічаються дуже рідко. Невиразні залишки їх знайдені в Кутянському могильнику¹⁰, на Нікопольському курганному полі¹¹, на р. Молочій¹². Всі вони являють собою простий дерев'яний стержень, на нижній кінець якого надівали пряслиця.

Тепер, коли в скіфських похованнях стали відомі грецькі веретена, можна цілком впевнено говорити про їх використання скіфським населенням Північного Причорномор'я. У зв'язку з цим з'явилася можливість вперше визначити серію предметів «невідомого призначення» з поховань лісостепової і степової частин Скіфії, а саме — кістяних виточених виробів складної конфігурації, іноді прикрашених різним геометричним орнаментом. Наводимо їх опис.

1. Кістяні виточені предмети з кургану № 4 поблизу с. Рижанівка. Вони опубліковані як «кістяні шила». Звідси походить і «срібне блюдце», що дуже нагадує пасадний шиток веретен грецького типу. До цих речей, мабуть, належить і глиняне прясло, знайдене в похованні (рис. 3, 1—4)¹³.

2. Складнопрофільований стержень із шкатулки з прикрасами в камері IV Олександропольського кургану (рис. 3, б)¹⁴.

3. «Шахова фігурка», знайдена при жіночому похованні кургану № 1 поблизу с. Рахманівка, під Кривим Рогом¹⁵. Судячи за формою, ця рукоятка — ступор нижньої частини великого складного веретена, можливо з дерев'яним стержнем. Загальна довжина рукоятки — 7,5 см (рис. 3, в).

4. Цікава група кістяних предметів походить з пограбованого жіночого поховання в кургані неподалік Орджонікідзе. До неї увійшли рукоятка-ступор довжиною 4,5 см, дві довгасті насадки по 3 см кожна і кістяне округле пряслице висотою 1,5 см. Вони в середній частині при-

⁸ Б. А. Шрамко. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. Автор. кандид. дис. К., 1965, стор. 29—30.

⁹ Б. А. Рибаків. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 201—202.

¹⁰ Д. Т. Березовський. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут.— АП, т. IX. К., 1960, стор. 61.

¹¹ Б. Н. Граков. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.— МИА, № 115. М., 1962, стор. 92.

¹² М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Ковпаненко. Курган біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккермень».— АП, т. VIII. К., 1960, стор. 66.

¹³ G. Ossowski. Wielki kurhan Ryżanowski. Cracovie, 1888, табл. IV, рис. 7—8.

¹⁴ ДГС, вып. 1, табл. XI, 19.

¹⁵ Розкопки Л. П. Крилової.

крашені циркульним орнаментом з червоною фарбою (рис. 2, 8—10)¹⁶.

5. У похованні № 1 Мелітопольського кургану знайдені два кістяні стержні довжиною 24 см з складнопрофільованим нижнім кінцем. До них належали дві пронизки, прикрашені «плетінкою», і колючко (рис. 2, 6—7)¹⁷.

6. Кістяна пронизка, прикрашена «плетінкою», знайдена у Херсонській обл., опублікована В. І. Гошкевичем¹⁸. Вона майже повністю відпо-

відає описаним вище пронизкам Мелітопольського кургану (рис. 2, 11).

7. Круглий кістяний насадний щиток діаметром 52 см походить з розкопок 1968 р. поблизу с. Любимівки під Каховкою (рис. 3, 7)¹⁹.

Зазначені предмети являють собою складові частини веретен грецького типу. Всі вони разом з веретенами з Куль-Оби, Олександропольського (камера XI) і Єлизаветівського курганів становлять значну серію.

Серед кістяних веретен, виявлених у скифських могилах, виділяється знахідка А. Міллера. Щиток і насадки його майстерно прикрашені різьбленням, а стержень має бронзовий наверхник. Є він і на куль-обському веретені.

Фігурні наверхники, як свідчать етнографічні паралелі, мали певне призначення. В цьому зв'язку цікаві аналогії XIX ст., наприклад веретено з Нормандії²⁰. Його складові частини — стержень з п'яти ланок, круглий щиток-насадка і виточена

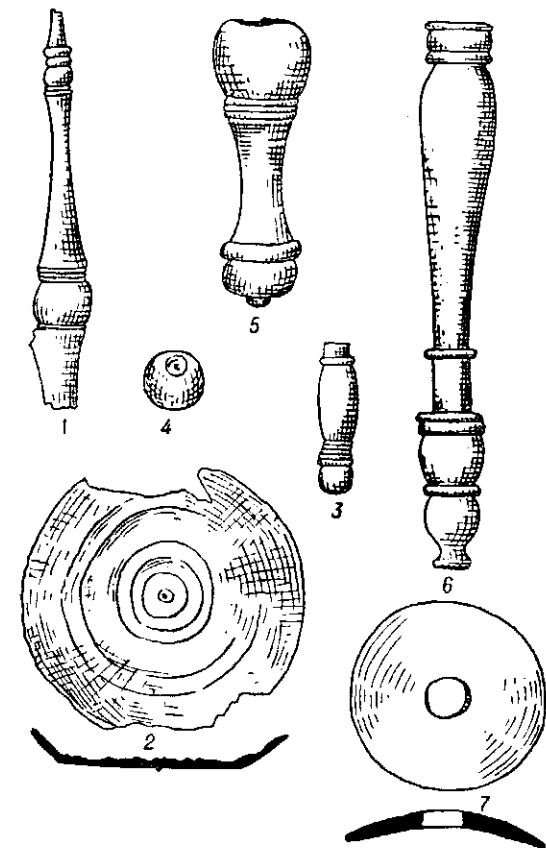

Рис. 3. Деталі кістяних веретен:

1—4 — Рижанівський курган; 5 — курган поблизу с. Рахманівка; 6 — Олександропольський курган (камера VI); 7 — курган поблизу Каховки.

рукоятка — свідчать, що протягом століть форма цього знаряддя праці майже не змінилася.

Верхній кінець нормандського веретена завершується невеликим гачком, що відігравав важливу роль під час суцання нитки. Пряля тримала веретено прямо, обертаючи і поступово витягуючи обома руками готову нитку. Як тільки воно торкалося долівки, готова частина нитки накручувалася на стержень, а кінець закріплювався за гачок. Після цього весь процес починався знову.

¹⁶ Розкопки О. І. Тереножкина в 1965 р. Речі зберігаються в ІА АН УРСР.

¹⁷ А. І. Тереножкин, Е. Ф. Покровская. Отчет о раскопках скифского кургана в г. Мелитополе в 1954 г. — НА ІА АН УРСР.

¹⁸ В. І. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1903, табл. IV, рис. 22.

¹⁹ Отчет о раскопках Каховской экспедиции в 1968 г. — НА ІА АН УРСР.

²⁰ Nouveau Larousse illustré, t. 4. Paris, стор. 714.

Отже, наверхники на куль-обському і елизаветівському веретенах служили для закріплення нитки, виконуючи функцію гачка. Цим знаряддям праці користувалися жінки з різних соціальних верств суспільства. Прядінню приділяли значну частину часу не лише прості скіфянки, а й знатні жінки. Про це свідчить якість веретен: ті, що походять з рядових могил — прості, частіше дерев'яні, а знайдені в більш багатих похованнях — грецького типу, виточені з кістки і прикрашені різьбленням. І нарешті, веретена жінок царського дому були творами мистецтва. Це витончені ювелірні вироби з дорогоцінних металів, подібні до веретена цариці з кургану Куль-Оба.

Э. В. ЯКОВЕНКО

«Скипетр царицы» из Куль-Обы

Резюме

Среди многочисленного инвентаря богатого скифского кургана Куль-Оба был найден серебряный, плакированный золотом предмет, известный как «скипетр царицы». Сопоставление его с другими подобными находками позволило выяснить, что это обычное веретено греческого типа. Одновременно было установлено, что аналогичные предметы из кости и металла, известные ранее как «предметы неясного назначения» во многих скифских комплексах, также являются частями веретен. Таким образом, автору удалось атрибутировать большую группу орудий труда, связанную с прядением и ткачеством.

Б. А. ШРАМКО

Точильні знаряддя скіфської доби

У ранньому залізному віці значно зменшується кількість кам'яних виробів та їх асортимент, тобто звужується сфера застосування каменю. Проте і в скіфський час, після засвоєння та широкого впровадження у господарстві заліза, у деяких випадках камінь був незамінним для виготовлення важливих знарядь. Зокрема, ніякий інший матеріал не мав такої різноманітної гами абразивних якостей, як різні породи каменю, і в той же час він був доступним, дешевим, давав змогу використати удосконалений протягом тисячоліть досвід обробки цієї сировини.

У пам'ятках лісостепової й степової Скіфії трапляються такі різноманітні кам'яні знаряддя: зернотерки, куранти, товкачки, ливарії форми, підпори для свердла та ін. У цій статті розглядаються точильні камені. На жаль, досі немає опублікованої праці, в якій наводилася б характеристика цих важливих дуже поширених інструментів, було б висвітлено призначення їх різновидностей та техніку виготовлення.

Усі відомі нам абразивні інструменти, знайдені на поселеннях та похованнях скіфського часу, можна поділити на чотири види: 1) універсальні точильні камені; 2) бруски для правки лез; 3) спеціалізовані точильні та шліфувальні камені; 4) великі шліфувальні плити. Вони були вироблені з пісковика, рідше з сланцю, шиферу й кварциту. Точильні камені першого типу дуже різноманітні за формою та розмірами (рис. 1, 1—4). Часто ці знаряддя являють собою правильні прямокутні бруски. Кінці їх нерідко заокруглені. Іноді ретельно оброблювалися тільки робочі поверхні; інші боки зберігали досить недбалі, злегка зглажені злами. Такі точила мають неправильні форми. Залежно від величини зерна абразивного матеріалу і міцності каменю вони призначалися